

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

ORGANIZATIONAL FEATURES OF MILITARY PERSONNEL RIGHTS ENSURING UNDER MARTIAL LAW

Радчук А.А., к.ю.н.,
голова,

Одеський окружний адміністративний суд

Актуальність дослідження обумовлена потребою глибокого переосмислення організаційних механізмів забезпечення прав військовослужбовців у складних умовах воєнного стану, що потребує балансу між збереженням бойової готовності та дотриманням базових прав людини відповідно до національного та міжнародного права. Метою роботи є аналіз загального концепту організаційних механізмів забезпечення прав військовослужбовців в умовах воєнного стану в Україні. Дослідження спрямоване на виявлення засадничих положень щодо особливостей функціонування системи захисту прав військовослужбовців, визначення проблем і недоліків у її організаційній структурі та розробку практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності забезпечення їхніх прав, зокрема в аспектах соціального захисту, медичного забезпечення, правового регулювання та психологічної підтримки, з урахуванням специфіки воєнного стану та міжнародних стандартів.

У дослідженні виокремлено три взаємопов'язані рівні організаційної системи гарантування прав військовослужбовців: командна ланка як первинна та найближча до особового складу, спеціалізовані підрозділи військового управління з координаційною і методичною функцією, а також загальнодержавна інституційна мережа, що реалізує демократичний контроль і забезпечує механізми поновлення порушених прав. Акцентовано увагу на значенні персональної відповідальності командирів, належної нормативної бази для оцінювання їхньої професійної компетентності та потребі гнучких процедур моніторингу в умовах бойових дій.

Встановлено, що ефективність системи гарантування прав військових значною мірою залежить від гармонізації внутрішньоорганізаційних механізмів і зовнішнього контролю з боку інститутів парламентського нагляду та правопорядку. Доведено, що удосконалення нормативного регулювання має передбачати чіткі процедури оцінювання, контролю, відповідальності та захисту як військовослужбовців, так і командирів, з урахуванням особливостей воєнного стану.

Зроблено висновок, що системне оновлення організаційної моделі та практичних інструментів моніторингу дозволить зміцнити гарантії прав військовослужбовців, підвищити стійкість військової організації та забезпечити відповідність міжнародним стандартам у сфері прав людини й гуманітарного права.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, воєнний стан, зовнішній контроль, командир, нормативне регулювання, організаційний механізм, персональна відповідальність, права військовослужбовців.

The relevance of the study is stipulated by the need for a deep rethinking of organizational mechanisms for military personnel ensuring rights under the challenging conditions of martial law, which requires a balance between maintaining combat readiness and observing basic human rights in accordance with national as well as international law. The purpose of the paper is to analyze the general concept of organizational mechanisms for military personnel rights ensuring under martial law in Ukraine. The study is aimed at identifying fundamental provisions regarding the peculiarities of the functioning of the system for protecting military personnel rights, identifying problems and shortcomings in its organizational structure, and developing practical recommendations for improving the effectiveness of ensuring their rights, in particular in the aspects of social protection, medical care, legal regulation, and psychological support, taking into account the specifics of martial law and international standards.

The study identifies three interrelated levels of the organizational system for guaranteeing military personnel rights: the command level as the primary and closest to the personnel, specialized units of military management with a coordinating and methodological function, and a nationwide institutional network implementing democratic control and providing mechanisms for restoring violated rights. The emphasis is on the importance of the commanders' personal responsibility, an appropriate regulatory framework for assessing their professional competence, and the urgency for flexible monitoring procedures in combat conditions.

It has been established that the effectiveness of the military personnel rights' guaranteeing system largely depends on the harmonization of internal organizational mechanisms and external control by the institutions of parliamentary oversight and law and order. It has been proven that the improvement of normative regulation should provide for clear procedures for assessment, control, responsibility and protection of both military personnel and commanders, taking into account the peculiarities of martial law.

It is concluded that the systematic updating of the organizational model and practical monitoring tools will strengthen the guarantees of the military personnel rights, increase the stability of the military organization and ensure compliance with international standards in the field of human rights and humanitarian law.

Key words: administrative and legal support, martial law, external control, commander, normative regulation, organizational mechanism, personal responsibility, military personnel rights.

Постановка проблеми. Запровадження воєнного стану істотно трансформувало правові засади функціонування Збройних Сил України, призвівши до застосування нормативних приписів Закону України «Про правовий режим воєнного стану», які суттєво змінюють звичний режим функціонування збройних сил держави.

За таких умов на увагу слід приділити проблематиці співвідношення гарантованих Конституцією прав військових та обмежень, які запроваджуються у надзвичайних умовах. Частина друга статті 64 Конституції України передбачає можливість звуження обсягу прав і свобод у період воєнного стану [1], однак це не означає їх повної ліквідації. Найбільший виклик полягає у збереженні рівноваги між завданням підтримки обороноздатності та забезпеченням основоположних прав кожного військовослужбовця.

Дослідження організаційних особливостей забезпечення прав військовослужбовців під час воєнного стану є надзвичайно актуальним у сучасних умовах, з огляду на складну безпекову ситуацію в Україні, спричинену триваючим збройним конфліктом. Воєнний стан, запроваджений в Україні, створює специфічні умови для функціонування державних інститутів, зокрема тих, що відповідають за захист прав громадян, включаючи військовослужбовців.

Дослідження цієї теми має практичне значення, оскільки його результати можуть бути використані для вдосконалення нормативно-правової бази, оптимізації організаційних процесів та підвищення ефективності системи захисту прав військовослужбовців, що сприятиме не лише покращенню умов служби, але й зміцненню обороноздатності країни в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження та публікації зосереджуються на адаптації існуючих механізмів та виявленні нових викликів у цій сфері. Серед цих ключових напрямків досліджень та публікацій слід виокремити такі. По-перше, це нормативно-правова база та її еволюція. Значна частина досліджень присвячена аналізу змін до національного законодавства, які були внесені з початком воєнного стану. Це стосується Законів України «Про правовий режим воєнного стану», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», а також нормативно-правових актів, що регулюють соціальний захист військовослужбовців та членів їхніх сімей. Публікації часто акцентують увагу на швидкості та необхідності цих змін, але також вказують на потенційні прогалини та колізії, що виникають в умовах надзвичайного стану [2-5].

По-друге, це міжнародно-правовий контекст. Важливим напрямком є дослідження застосування норм міжнародного гуманітарного права (Женевські конвенції та Додаткові протоколи до них) щодо поводження з військовополоненими, правами поранених та хворих, а також цивільного населення в зоні бойових дій. Публікації висвітлюють проблеми дотримання цих норм російською федерацією та дії України щодо їх імплементації [6-8].

Однак, проблематика вказана у назві цього дослідження залишається поза межами уваги вітчизняних правників-фахівців у сфері адміністративного права та процесу.

Мета статті. Метою дослідження є аналіз загального концепту організаційних механізмів забезпечення прав військовослужбовців в умовах воєнного стану в Україні. Дослідження спрямоване на виявлення засадничих положень щодо особливостей функціонування системи захисту прав військовослужбовців, визначення проблем і недоліків у її організаційній структурі та розробку практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності забезпечення їхніх прав, зокрема в аспектах соціального захисту, медичного забезпечення, правового регулювання та психологічної підтримки, з урахуванням специфіки воєнного стану та міжнародних стандартів.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи організаційні аспекти гарантування прав військових у період воєнного стану в Україні, варто зазначити, що система їхнього захисту у цих умовах має багаторівневу децентралізовану структуру з розподіленою відповідальністю між різними ланками.

Базовий рівень механізму забезпечення прав військовослужбовців у надзвичайний період утворюють командири та керівники всіх ступенів військової вертикалі, які у межах наданих повноважень виступають першими гарантами дотримання прав особового складу.

Саме цей рівень відіграє ключову роль для всієї моделі захисту прав, адже безпосередній і постійний нагляд за дотриманням умов служби, виконанням обов'язків та реалізацією правових гарантій військових покладається насамперед на командирів і начальників. Вони мають діяти відповідно до вимог Конституції України, військових статутів, наказів і інших актів, що регулюють діяльність Збройних Сил.

На цьому рівні на практиці втілюється принцип особистої відповідальності, закріплений у статутах та положеннях, які регламентують проходження військової служби. Обов'язок командирів і керівників полягає у створенні належних умов для виконання службових обов'язків, дотримання соціально-трудова гарантій, охорони здоров'я та життя військовослужбовців, а також у запобіганні будь-яким порушенням їхніх прав як під час виконання бойових завдань, так і в повсякденному функціонуванні підрозділів.

Саме зважаючи на вказане вище, важливим є професіоналізм командирів. Як зазначає С. Полторак, професі-

оналізація на етапі самостійної служби є дуже напруженим процесом. Командир несе повну відповідальність за успішне виконання підрозділом службово-бойових завдань, підтримання його боєздатності, збереження озброєння та забезпечення здоров'я особового складу, а також за безліч інших ключових аспектів [9, с. 102].

Особливої значущості вказані функції набувають під час дії воєнного стану, за якого командири вимушені одночасно оперативно ухвалювати рішення у динамічних і нестабільних умовах, з огляду на обмеженість ресурсів та ускладнену комунікацію, і водночас залишатися основними гарантами дотримання положень міжнародного гуманітарного права та норм національного законодавства щодо прав військових. Особиста відповідальність у цьому контексті включає не лише здійснення адміністративного чи дисциплінарного нагляду, а й моральну сторону, що виражається в обов'язку захищати підлеглих від можливих зловживань, дискримінаційних проявів чи перевиснення владних повноважень зі сторони інших службовців.

Окрім цього, на базовому організаційному рівні командири виконують роль первинного каналу взаємодії у випадках виникнення конфліктів або порушень прав. Вони мають забезпечувати швидке реагування на скарги особового складу, ініціювати та проводити службові перевірки, вживати необхідних заходів для усунення порушень та притягнення винних до відповідальності. Не менш важливою залишається і роль командирів у підтриманні належного морально-психологічного клімату у військовому колективі [10].

У контексті удосконалення нормативного підґрунтя функціонування системи забезпечення прав військовослужбовців особливої уваги набувають механізми правового та організаційного регулювання, що мають закріплювати процедури оцінювання професійної компетентності командирів усіх рівнів. Передусім це передбачає оновлення положень статутів Збройних Сил України шляхом їх доповнення нормами, які закріплюють обов'язок регулярного проведення такої оцінки відповідно до передбаченої системи моніторингу. Доцільним є також розроблення окремого нормативного акта, який би чітко визначав мету, завдання, суб'єктів і об'єкти моніторингу, порядок збирання й опрацювання інформації, способи доведення результатів до відповідальних посадових осіб та механізми реагування на виявлені проблеми.

Окрім цього, необхідно врегулювати організаційно-процедурний аспект через видання відповідних наказів Міністерства оборони України, що деталізують періодичність та порядок проведення оцінювання, а також встановлюють чіткий алгоритм дій командирів у разі виявлення недоліків у роботі. Важливо передбачити створення інструкцій і методичних матеріалів для командирів та кадрових підрозділів, які б надавали чіткі рекомендації щодо оформлення оціночної документації та використання її результатів для підвищення ефективності управлінської діяльності. До прикладу, у сфері державної служби вже напрацьовано відповідні методичні рекомендації з формування та перегляду індивідуальних програм професійного розвитку, які можуть стати орієнтиром для військової сфери.

Особливої уваги потребує питання контролю та відповідальності: доречно закріпити у дисциплінарних статутах норми про відповідальність командирів за надання недостовірної інформації чи невиконання зобов'язань щодо професійного удосконалення. Також важливо передбачити можливість зовнішнього контролю, зокрема з боку військових інспекцій або спеціально створених органів, уповноважених проводити перевірки стану виконання відповідних вимог.

Водночас правовий механізм має гарантувати і належний захист самих командирів. Для цього у регламентуючих документах доцільно визначити чіткі процедури

оскарження результатів оцінювання та дій посадових осіб, що сприятиме дотриманню принципів справедливості й правової визначеності. Особливо необхідно врегулювати питання конфіденційності обробки персональних даних та інформації, що стосується результатів моніторингу.

З огляду на специфіку умов воєнного стану, нормативна модель має містити положення, що дозволяють спрощувати окремі процедури збору даних та оперативного коригування системи моніторингу у разі змін бойової обстановки. Такий підхід може передбачати використання більш гнучких строків оцінювання, дистанційні форми інформування за допомогою електронних сервісів, а також передачу окремим контрольним функціям уповноваженим комісіям, які працюють безпосередньо у військах.

Наступний, другий рівень організаційної системи гарантування прав військовослужбовців представлений спеціалізованими підрозділами, що функціонують у межах центральних органів військового управління — насамперед Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України. До складу цих структур належать департаменти, відділи та управління, діяльність яких пов'язана з правовим супроводом, кадровими питаннями, соціальним забезпеченням військовослужбовців, а також органи військової інспекції та підрозділи внутрішнього контролю. Варто зауважити, що конкретні назви можуть відрізнятися залежно від організаційної структури й поточних управлінських рішень, однак загальна спрямованість їх функціоналу залишається незмінною.

Ключовим призначенням цих підрозділів є виконання координуючих, контрольних і методичних завдань, що спрямовані на забезпечення єдиних стандартів реалізації правових гарантій для всіх категорій військовослужбовців у межах Збройних Сил України. Правова основа їхньої діяльності охоплює як норми чинного законодавства й військових статутів, так і внутрішньовідомчі акти Міністерства оборони та міжнародні правові зобов'язання України у сфері прав людини й гуманітарного права.

Практична робота таких структур полягає у розробленні й запровадженні відповідних нормативних рішень, організаційних процедур та заходів контролю, що сприяють належному дотриманню прав особового складу. До їхніх завдань належить також створення превентивних механізмів запобігання порушенням, облік та фіксація випадків порушень, розгляд скарг і заяв військових, а також проведення моніторингу дисципліни, морально-психологічного стану та загальної правової культури у військових колективах.

Третій шабель організації системи гарантування прав військовослужбовців становить загальнодержавна інституційна мережа, що діє на засадах конституційних і законодавчих гарантій людських прав, включно з особливостями їх реалізації під час дії надзвичайних правових режимів. Цю підсистему репрезентують передусім інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, органи правопорядку (зокрема Національна поліція та Державне бюро розслідувань), а також судові органи, які разом формують механізми зовнішнього контролю, юридичного захисту та поновлення порушених прав військових.

Слід підкреслити, що військову прокуратуру в даній концепції доцільно віднести до попереднього рівня, оскільки її діяльність інтегрована у структуру сектору безпеки і оборони, а функції зосереджені переважно на здійсненні внутрішнього процесуального нагляду і відомчого контролю у військовому середовищі.

Натомість особливості третього рівня полягає у тому, що він представлений інституціями, які виконують

незалежну від воєнної вертикалі функцію демократичного контролю за додержанням прав і свобод людини. Зокрема, інститут Омбудсмана, будучи інструментом парламентського нагляду, забезпечує дотримання конституційних стандартів навіть в умовах обмежень, що притаманні воєнному стану. Варто наголосити, що діяльність Уповноваженого має компенсаційний характер: у випадках, коли внутрішні механізми контролю та відомчого захисту виявляються неефективними чи заангажованими, саме цей інститут стає каналом зовнішнього захисту прав військових і платформи для публічного виявлення та обговорення системних проблем у сфері дотримання прав людини.

Висновки. Проведене дослідження дозволило з'ясувати, що організаційний механізм забезпечення прав військовослужбовців під час воєнного стану в Україні характеризується багаторівневою структурою з чітко розподіленими компетенціями між різними інституційними ланками. Базовий рівень системи утворюють командири й керівники всіх ступенів військової ієрархії, які, будучи найближчою ланкою управління, фактично забезпечують дотримання фундаментальних прав особового складу та відповідають за належну організацію служби, охорону здоров'я й підтримання морально-психологічного клімату. Саме від їхнього професіоналізму, відповідальності й здатності оперативно діяти в умовах обмежених ресурсів значною мірою залежить ефективність реалізації правових гарантій військових.

Другий рівень утворюють спеціалізовані структурні підрозділи у складі центральних органів військового управління, які виконують функції координації, контролю та методичного супроводу, спрямовані на уніфікацію стандартів правового захисту особового складу. Їхня діяльність ґрунтується як на положеннях національного законодавства та військових статутах, так і на міжнародно-правових зобов'язаннях держави у сфері прав людини й гуманітарного права.

Третій рівень системи забезпечення прав військовослужбовців становить загальнодержавна інституційна мережа, що реалізує механізми зовнішнього демократичного контролю і правового захисту. У цьому контексті особлива роль належить інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, органам правопорядку та судовій системі, які забезпечують можливість відновлення порушених прав та публічного висвітлення системних проблем, що можуть залишатися поза увагою внутрішніх механізмів контролю.

Аналіз механізмів нормативного забезпечення засвідчив необхідність комплексного підходу до удосконалення регулювання — від чіткого визначення процедур оцінювання професійної компетентності командирів до запровадження гнучких процедур збору даних у динамічних умовах бойових дій. Практична цінність одержаних результатів полягає у напрацюванні пропозицій щодо вдосконалення організаційної та нормативної складових системи гарантування прав військовослужбовців, що набуває особливої актуальності з огляду на вимоги міжнародного гуманітарного права та потреби забезпечення сталості боєздатності у воєнний час.

Таким чином, отримані висновки можуть слугувати основою для подальшого розвитку практики правозастосування у сфері захисту прав військовослужбовців, удосконалення внутрішньовідомчого контролю та підвищення ефективності зовнішнього демократичного нагляду за дотриманням конституційних гарантій навіть за умов воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Котляренко О. П., Агафонова Ю. П. Правові аспекти взаємодії понять «воєнний стан» та «особливий період» за законодавством України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 615–620.

3. Прохоренко М.М., Шапенко Л.О. Правовий режим відбудовного періоду. *Юридичний вісник*. 2023. № 3 (68). С. 81–88.
4. Топольницький В.В. Здійснення правосуддя щодо окремих питань оборони держави/Соціальні права. Виклики воєнного часу: зб. тез доп. Шостої Міжнар. наук.-практ. конф. «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Київ, 6 лип. 2023 р.). Харків: Право, 2023. С. 385–388.
5. Федоренко Е. А., Шевцов А. Л. Правові аспекти загальної мобілізації в Україні: виклики та шляхи вдосконалення. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2025. № 1. С. 113–120.
6. Васильєв О. С. Адаптація міжнародного гуманітарного права до викликів гібридної війни в умовах воєнного стану: на прикладі російсько-української війни. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 837–842.
7. Замрига А.В. Застосування міжнародного гуманітарного права в умовах збройної агресії російської федерації проти України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2022. № 6. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2022-6-01-04>
8. Царенко О.М., Тична Б.М., Федчук Т.Ю. Порушення норм міжнародного гуманітарного права в умовах російської збройної агресії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 607–611.
9. Полторак С .Т. Шляхи вдосконалення системи бойової підготовки щодо формування професійної компетентності командирів підрозділів внутрішніх військ в період їх професійного становлення. *Вісник Національного університету оборони України*. 2012. № 5(30). С. 100–105.
10. Психологія бою: діяльність командирів підрозділу, щодо підтримання морально-психологічного стану особового складу в ході бойових дій / Ромашин А. М. та ін. Львів: НАСВ, 2015. 322 с.